

**KATHOLIEKE VERZUILING IN BELGIE ALS HISTORISCH
PROBLEEM
ENKELE HISTORIOGRAFISCHE KANTTEKENINGEN (*)**

door

Hans RIGHART

**Wetenschappelijk ambtenaar aan de Katholieke Universiteit
Nijmegen — Vakgroep Nieuwste Geschiedenis**

Aan theorievorming geen gebrek, maar zoveel te meer aan concreet historisch onderzoek; tot deze verzuchting zal al wel menigeen gekomen zijn na bestudering van de Nederlandse verzuilingshistoriografie. Sinds de wetenschappelijke discussie over het verzuilingsfenomeen startte in de tweede helft van de jaren vijftig, hebben sociale wetenschappers daarin het hoogste woord gevoerd. Er werd druk gedebatteerd over definities en onderzoeksmethoden, en meer dan één hypothese omtrent het ontstaan van de verzuiling zag het licht (1). Wellicht was het deze grote bedrijvigheid op zich, die historici heeft afgeschrikt; misschien ook was de in kringen van historici wijd verbreide scepsis ten opzichte van de generaliseringsdrang van sociologen en politologen er de oorzaak van, dat de bijdrage van historici aan de verzuilingshistoriografie tot op de dag van vandaag marginaal

(*) Dank aan drs. Jan Ramakers, die zo vriendelijk was het manuscript kritisch te lezen.

(1) Een bibliografie van voornamelijk Nederlandse verzuilingsliteratuur bij A.T.M. DUFFHUES en J.P.A. VAN VUGT, "Literatuur over "verzuiling en ontzuiling"", *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, X, 1980, pp. 160-170. Een overzicht van de Nederlandse hypothesevorming inzake verzuiling treft men aan bij R. STEININGER, *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Osterreich*, Meisenheim am Glan, 1975, pp. 229-255.

gebleven is (2).

Op het eerste gezicht lijkt het met de literatuur rond het probleem van de Belgische verzuiling al niet veel beter gesteld. Ook hier springt vooral de activiteit van godsdienstsociologen en politologen in het oog, en historische studies, waarin de sociaal-wetenschappelijke veronderstellingen geoperationaliseerd en getoetst worden, zijn schaars. Toch lijkt er wat verbetering te komen in deze situatie. Het verzuilingsthemanummer van het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* uit 1982 geeft blijk van de groeiende belangstelling onder historici voor de verzuiling als historisch probleem (3). Bovendien verscheen gedurende, pakweg de laatste tien jaar, een aantal studies, sommige synthetiserend, andere steunend op nieuw materiaal, die in het beste geval interessante empirische adstructies bieden, of op zijn minst prikkelen tot bezinning op de theorievorming. En omgekeerd kunnen soms ook vanuit de theorie kritische vragen gesteld worden aan het concrete historische onderzoek.

In het onderstaande wil ik eens een aantal publicaties, die mijns inziens van belang zijn voor het onderzoek naar het ontstaan van de Belgische verzuiling, vanuit deze invalshoek bespreken. Ik zal mij daarbij voornamelijk beperken tot de katholieke zuil, zodat de ontwikkeling binnen de vrijzinnige bevolkingsgroep hier buiten beschouwing blijft. In een eerste deel zal ingegaan worden op enkele theoretische kwesties, namelijk het definitievraagstuk en de hypothesevorming. Centraal in dit onderdeel staat, voor zover relevant, het reeds genoemde verzuilingsnummer van *BTNG*. Vervolgens zal een drietal recente syntheses vanuit de verzuilingsproblematiek beschouwd worden. In de twee laatste delen tenslotte zullen respectievelijk een paar voorbeelden van kerkhistorisch onderzoek en enige studies over de afzonderlijke 'segmenten' van de katholieke zuil (ar-

(2) Enkele recente onderzoeksinitiatieven lijken hier verandering in te zullen brengen : bij de Vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam startte in 1980 een project getiteld "Verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925"; men zie de gelijklopende publicatie van J.C.H. BLOM (Amsterdam, 1981); in Nijmegen werken sinds 1979 het Katholiek Documentatie Centrum en het Sociologisch Instituut samen aan een onderzoek naar verzuiling en ontzuiling van het Nederlands katholicisme, en tenslotte werkt auteur dezes, begeleid door Prof. Dr. A.F. Manning en Dr. P.M. Luykx, sinds 1982 bij de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen aan een proefschrift over het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Nederland, België, Zwitserland en Oostenrijk.

(3) *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIII, 1982, 1.

beidersbeweging, boerenorganisaties en politieke partij) aan de orde komen.

1. DEFINITIES EN HYPOTHESES

Onlangs heeft de politoloog L. Huyse nog eens gewezen op de spraakverwarring die in de literatuur ontstaan is als gevolg van het feit dat er twee principiële verschillende omschrijvingen van verzuiling vigeren (4). De eerste is het meest strikt en kent de langste traditie. Volgens deze benadering is de essentie van verzuiling het op religieus-levensbeschouwelijke basis organiseren van primair profaan geachte maatschappelijke functies (5). Deze gedachte is wel geschematiseerd in de vorm van een aantal concentrische cirkels : de kern wordt gevormd door het kerkinstituut zelf; een tweede ring omvat daarmee nauw verwante gebieden zoals bijvoorbeeld het onderwijs en de gezondheidszorg, en in de buitenste cirkel treffen we zuiver profane functies aan in de sfeer van materiële belangenbehartiging (6).

De andere definitie is ruimer gekozen en heeft eind jaren zestig, begin jaren zeventig vooral onder vergelijkende politologen als S.M. Lipset en S. Rokkan opgeld gemaakt (7). De spanning tussen profane en religieuze functies is hier niet langer fundamenteel. Veel meer wordt verzuiling beschreven als "een speciale klasse van een ruimer begrip, namelijk van het begrip maatschappelijke scheidingslijnen of conflictlijnen die de burgers van een staat verdelen" (8). Zijn deze maatschappelijke scheidingslijnen geïnstitutionaliseerd tot gesegmenteerde structuren, die niet alleen de politieke partij, maar ook het verenigingsleven omvatten — in de terminologie van Rokkan het electorale en het corporatieve kanaal — dan kan van verzuiling gesproken worden.

(4) L. HUYSE, "Breuklijnen in de Belgische samenleving", in : L. HUYSE en J. BERTING (red.), *Als in een spiegel ? Een sociologische kaart van België en Nederland*, Leuven, 1983, p. 14.

(5) O.a. bij J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Deventer, 1978 (2), p. 12.

(6) J.P. KRUYT, "Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling", *Socialisme en Democratie*, XIV, 1957, pp. 16-17.

(7) Zie o.a. S.M. LIPSET en S. ROKKAN, "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments : An Introduction", in : S.M. LIPSET en S. ROKKAN (eds.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, 1967, pp. 13-14.

(8) J. BILLIET, "Verzuiling en politiek : theoretische beschouwingen over België na 1945", *B.T.N.G.*, XIII, 1982, 1, p. 86.

Het mag duidelijk zijn dat de keuze van de definitie consequenties heeft voor de hoeveelheid zuilen die men wil onderscheiden. Bedient men zich van de eerste omschrijving, dan blijft de verzuiling beperkt tot een verschijnsel dat men louter onder godsdienstige groeperingen aantreft; de tweede definitie daarentegen opent een breder perspectief : niet allen op godsdienstige basis, maar ook op grond van sociale, etnische of welke andere geïnstitutionaliseerde scheidingslijnen dan ook wordt verzuiling mogelijk. Vooral in de Nederlandse verzuilingshistoriografie is over het al of niet bestaan van een socialistische zuil al flink gedebatteerd (9). Dit vraagstuk is ook voor België niet zonder betekenis, omdat het ontkennen van een socialistische zuil ertoe leidt dat nog slechts één zuil resteert : de katholieke. Dit in tegenstelling tot het godsdienstig pluralistische Nederland, waar tenminste twee confessionele zuilen bestaan. Aangezien de Nederlandse historicus I. Schöffers terecht het voor de verzuiling typerende beeld van meerdere zuilen, die samen de overkoepelende nationale samenleving dragen, heeft benadrukt (10), dringt zich de vraag op of België met zijn (veronderstelde) monozuilstructuur wel verzuild is.

Het probleem is gesignaleerd in de Belgische literatuur : B.J. de Clercq achtte in zijn *Kritiek van de verzuiling* (1968) de term verzuiling op grond van het bovenstaande minder geschikt voor België, en hij suggereerde als alternatief 'verpolitiekking', waarmee hij bedoelde dat de politieke partij als laatste referentiegroep functioneert, en "veel te veel dingen in de sfeer van de politiek worden getrokken, die er op zich genomen niet thuis horen" (11). Een onpractische oplossing, omdat "verpolitiekking" nog hopelozener normatief is dan het begrip verzuiling; wie maakt immers uit wat wel en wat niet in de politiek thuishoort ? K. Dobbelaere en J. Billiet hebben in talrijke publicaties benadrukt dat er eigenlijk maar één echte zuil is in België, namelijk de katholieke (12). Zij ontkenden evenwel het bestaan

(9) Men zie vooral S. STUURMAN, "Verzuiling en klassenstrijd", *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 1980, p. 62 e.v., alsmede de literatuur waarnaar de auteur verwijst.

(10) I. SCHOFFERS, "Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem", *Sociologische Gids*, III, 1956, p. 121.

(11) B.J. DE CLERCQ, *Kritiek van de verzuiling*, Lier, 1968, p. 130.

(12) Bijvoorbeeld in K. DOBBELAERE en J. BILLIET, "Godsdienst in België - een sociologische verkenning", *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, LXIV, 1973, 11, p. 894, en in K. DOBBELAERE, J. BILLIET en R. CREYF, "Secularization and pillarization. A social problem approach", *Annual Review of the Social Sciences of Religion*, II, 1978, p. 101.

van een socialistische en een liberale zuil niet, maar volgens deze beide godsdienstsociologen ging het hier om pseudo-zuilen.

Definitoische discussies blijven steriel, wanneer men de historische dimensie er niet bijbetrekt. Natuurlijk, wie tijdens het interbellum — de bloeitijd van de verzuiling — de organisatorische blokken van socialist en katholieken van de buitenkant bekeek, zag geen verschillen. Een dicht vertakt netwerk van verenigingen 'verzorgde' katholiek en socialist van de wieg tot het graf; de inhoud van de boodschappen en de kleuren van de vaandels mochten verschillen, de vormen waren identiek. Maar in hun genese verschilden de beide zuilen wel van elkaar. De historica E. Witte heeft in haar artikel "De specificiteit van het "verzuilingsproces" langs vrijzinnige zijde" er terecht op gewezen, dat de katholieke zuil langs de weg van verticale integratie tot stand is gekomen : "With the catholic faith and the church as uniting elements there was a progressive development of several subdivisions which recruited in all social strata. Large landowners, upper middle class, lower middle class, farmers and labourers were enrolled in the course of the 19th and 20th centuries in the pillar..." (13). Terwijl de katholieken zich inspanden om door middel van zuilvorming de sociale tegenstellingen te overbruggen en te verzoenen, namen de socialist daarentegen deze tegenstellingen als vertrekpunt. Daarbij is gaandeweg een soort verzuiling ontstaan, dat valt niet te ontkennen. Omtrent de redenen hiervoor kan voorlopig alleen maar gespeculeerd worden, maar dat het andere waren dan die voor de katholieke verzuiling lijkt vast te staan.

Wanneer we terugkeren naar het definitievraagstuk, dan lijkt er niets op tegen om, zolang het om de katholieke zuil gaat, het onderscheid tussen profane en religieuze functies voorlopig als karakteristiek te blijven benadrukken. Alhoewel dit criterium zeker een normatieve lading bevat — Billiet heeft er al vroeg op gewezen (14) — zal niemand het kerkinstituut zelf of bijvoorbeeld religieuze congregaties als verzuild willen bestempelen. De term verzuiling is nu eenmaal in de polemische atmosfeer van een mislukte 'doorbraak' geboren en heeft de pejoratieve connotatie altijd behouden. Dat maakt het weliswaar tot een voor wetenschappers lastig hanteerbaar begrip, maar anderzijds is de spanning tussen functie en legitimatie van die functie onverbreekelijk verbonden met verzuiling. In deze context is de bij-

(13) E. WITTE, "De specificiteit van het "verzuilingsproces" langs vrijzinnige zijde. De inbreng van de historische dimensie", *B.T.N.G.*, XIII, 1982, 1, p. 56.

(14) J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan va

(14) J. BI

(14) J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling", *De Nieuwe Maand*, XIX, 1976, 6, pp. 245-246.

drage van de Gentse historicus J. Art aan het *B.T.N.G.*-verzuilingsnummer zeker verhelderend. Naar analogie van het clericalisme, waarbij de kerkgemeenschap in de burgerlijke gemeenschap ingrijpt en het politieke aan het religieuze onderwerpt, constateert hij ook bij de verzuiling "een verwarring van sferen" (15). Een vereiste hiervoor is de aanwezigheid van verschillende autonome logica's, specialismen, met andere woorden een typisch "modern" bewustzijn, aldus Art (16).

Bezien we de Belgische verzuilingsliteratuur op het vlak van de hypothesevorming, dan kan vastgesteld worden, dat eigenlijk alleen de beschermings- of defensiehypothese vertegenwoordigd is. Anders dan in Nederland, waar het ontstaan van een katholieke zuil wel verklaard is als het bijproduct van de emancipatie der katholieken als een relatief gedepriveerde minderheidsgroep (17), is de katholieke verzuiling in België uitsluitend in verband gebracht met de noodzaak voor de kerk om het hoofd te bieden aan de seculariserende invloed van de moderne samenleving zoals die vooral in de tweede helft van de 19de eeuw gestalte kreeg.

Verzuiling veronderstelt secularisatie, zo poneerde Billiet; het is een "poging om bij feitelijke secularisatie langs deelstructuren zoveel mogelijk te recupereren", en deze vindt plaats in een pluralistische situatie, waarin de "andersdenkenden" een niet meer weg te denken feit zijn geworden en bovendien over reële macht beschikken (18). Meer concreet schreef hij in een ander artikel samen met Dobbelaere en R. Creyf dat, toen de ultramontaanse katholieke fractie in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw de onmogelijkheid van een totale restauratie van de katholieke staat inzag, zij besloot tot het uitbouwen van een zo machtig mogelijke deelstaat binnen het kader van de Belgische constitutie (19). En daarmee was

(15) J. ART, "Van "klerikalisme" naar "katholieke zuil" of van "regime clérical" naar "CVP-staat". Een benadering van het Vlaams georganiseerd katholicisme in de nieuwste tijd", *B.T.N.G.*, XIII, 1982, 1, p. 3.

(16) *Ibidem*, p. 4, noot 5.

(17) Belangrijke vertegenwoordigers van de emancipatiehypothese zijn W. GODDIJN, *Katholieke minderheid en protestantse dominant. Sociologische nawerking van de historische relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland en in het bijzonder in de provincie Friesland*, Assen, 1957, en H. VERWEY-JONKER, "De emancipatiebewegingen", in : A.N.J. DEN HOLLANDER e.a. (red.), *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, 1962, pp. 105-125.

(18) J. BILLIET, "Beschouwingen over het samengaan...", pp. 247-248.

(19) J. BILLIET, R. CREYF en K. DOBBELAERE, "Secularisatie en verzuiling in de Belgische politiek", *Res Publica*, XX, 1978, p. 411.

de katholieke verzuiling een feit. Witte schaarde zich eveneens achter de defensiehypothese : "L'érection d'un monde catholique n'était (...), en fait, rien d'autre qu'une tentative de contrecarrer, autant que possible, par le biais de structures partielles, la sécularisation effective de la société" (20). Zij beklemtoonde met name de rol van de geestelijkheid.

Bij bovengenoemde auteurs gaat het om zeer globaal geformuleerde veronderstellingen. Een meer uitgewerkte gedachte treffen we aan in Arts bijdrage aan het verzuilingsnummer van *B.T.N.G.* Niet zonder oorspronkelijkheid analyseert Art hier de verzuiling als een defensieve reactie van de katholieke kerk op de vrije marktsituatie die in de 19de eeuw ten aanzien van symbolische goederen is ontstaan. De toepassing van het vrije marktprincipe inzake geestelijk goed plaatste de kerk in een drievoudige afhankelijkheid : tegenover de sponsor (in casu de staat), de concurrenten (met name liberalen en socialisten) en ten opzichte van de cliënten, waarmee de gelovigen bedoeld zijn (21). Terwijl de eerste afhankelijkheidsrelatie tot uitdrukking komt in de erkenning van het parlementaire en op volkssoevereiniteit gebaseerde regime door de liberaal-katholieken, weerspiegelen de tweede en de derde dependentie zich vooral in de groeiende politieke activiteit van de kerk. "Ab electionibus omnia dependit", en Art aarzelt niet de kiesrechtuitbreidingen als breukpunten in de verzuilingsontwikkeling te markeren (22). Het politiek mobiliseringsproces van sociale groepen vindt gefaseerd en piramidaal plaats : eerst de maatschappelijke bovenlaag (1847), vervolgens de midden-groepen (1870) en tenslotte de boeren en de arbeiders (1894). Het engagement met de laatste twee groepen vroeg van de clerus zich in te zetten in de strijd voor materiële lotsverbetering en daarmee beaamde de geestelijkheid stilzweigend het nieuwe geloof, namelijk dat de mens door zelf in te grijpen in de maatschappelijke ontwikkeling dichter bij het paradijs kon geraken (23). We zullen op Arts hypothese, die hij in enkele nog te bespreken studies nader heeft uitgewerkt, in het volgende uitvoeriger terugkomen.

(20) E. WITTE, "Déchristianisation et sécularisation en Belgique", in : H. HASQUIN e.a., *Histoire de la laïcité principalement en Belgique et en France*, Bruxelles, 1979, p. 167.

(21) J. ART, *art.cit.*, p. 8.

(22) *Ibidem*, pp. 11-12.

(23) *Ibidem*, p. 13.

2. DRIE SYNTHESSES

“De dwaasheid van de politiek” (24), het is een formulering die past in K. van Isackers *Mijn Land in de Kering*, een werk dat doortrokken is van een onmiskenbaar conservatief cultuurpessimisme. De auteur gebruikt deze woorden wanneer hij onder de kop “Politiek fanatisme” de groeiende tegenstellingen tussen liberalen en katholieken beschrijft, nadat het unionistische tijdperk in 1857 ten einde is gelopen. De “latente burgeroorlog” (25) tussen beide groepen culmineerde in de schoolstrijd van 1879, waarna “de dwaasheid van de politiek” het land definitief in twee kampen heeft gedreven. Onverdraagzaamheid en onbegrip hadden overal hun entree gemaakt en de verzuiling werd “het kenmerk van de tijd” (26). Van Isacker maakt niet precies duidelijk wat hij onder verzuiling verstaat. De betekenis die hij aan de term hecht lijkt die van een levensbeschouwelijke polarisatie en segregatie in het algemeen, een kwaal die eigenlijk al in kiemvorm aanwezig was in de verschillende wijze waarop liberalen en katholieken de grondwettelijke vrijheid interpreteerden; immers, de liberalen zagen er een middel in om de maatschappij verder te laïciseren, terwijl de katholieken daarentegen haar beschouwden als een instrument voor de verspreiding en versterking van hun geloof. Dit verschil in interpretatie openbaarde zich na 1857 in zijn volle omvang en veroorzaakte de verzuiling (27).

Het is de vraag of Van Isacker hiermee het verzuilingsverschijnsel niet te zeer veralgemeniseert en daardoor het ontstaan ervan te ver terugprojecteert. De controversen tussen de naar laïcisering strevende liberalen en de kerk waren immers in de tweede helft van de vorige eeuw een algemeen verschijnsel in Westeuropa en leidden vrijwel overal tot een scherp gepolariseerd maatschappelijk klimaat. Waarom echter juist in België de verzuiling — die toch institutioneel en ideologisch gesproken een bijzondere verschijningsvorm van die polarisatie is — ontstond, maakt Van Isacker hier niet duidelijk. Een tweede bedenking tegen zijn vroege situering van de verzuiling luidt, dat de ultramontanen, de katholieke voorhoede in de strijd

(24) K. VAN ISACKER, *Mijn Land in de Kering 1830-1980*, deel I. Een ouderwetse wereld 1830-1914, Antwerpen-Amsterdam, 1980 (3), p. 128.

(25) *Ibidem*, p. 126.

(26) *Ibidem*, p. 127.

(27) Dezelfde redenering in een andere synthese van VAN ISACKER : “Katholieken en politiek. Van 1830 tot 1940”, in : J. KERKHOF S.J. en J. VAN HOUTTE (red.), *De Kerk in Vlaanderen. Pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der kerk*, Tielt-Den Haag, 1962, pp. 564-585.

tegen de liberalen, niet of nauwelijks onderscheidde tussen religieuze en profane functies. Hun maatschappelijke conceptie was in wezen een theocratische. Met de moderne, in levensbeschouwelijk opzicht pluriforme maatschappij, waarin kerk en staat gescheiden waren, was voor hen geen compromis mogelijk, en niets minder dan een totale herovering van de samenleving op de liberalen, een letterlijk 'restaurare omnia in Christo', zweefde hen voor ogen. Met oog voor het gevaar van een simplificerend socio-economisch determinisme mag wellicht toch een voorzichtig verband gesuggereerd worden tussen de niet zelden aristocratische achtergrond van de ultramontaanse leiders en hun ideologische positie. Was hun herstel van een christelijke staat niet vooral een herstel van de sociale hiërarchie, waarin adel en clerus samen de standenmaatschappij bestierden? Deze geestesgezindheid valt echter moeilijk te rijmen met de verzuiling, die veel meer de levensbeschouwelijk gemengde samenleving als *fait accompli* en vertrekpunt accepteert. Het gezichtspunt van de verzuiling is dat van aanpassing aan de veranderde omstandigheden; recuperatie langs deelstructuren zoals Billiet het correct formuleerde (28). De maatschappelijke realiteit wordt dan niet langer in strikt godsdienstige termen gedefinieerd. Profane functies zoals materiële belangenbehartiging van afzonderlijke sociale en beroepsgroepen worden onderkend en geaccepteerd, zij het niet zonder godsdienstige legitimatie. Deze verbinding van profaniteit en religie, en de spanning tussen beide componenten hebben we als wezenlijk voor de verzuiling aangemerkt. Maar deze tendens is pas in de tweede helft van de jaren tachtig en tijdens de jaren negentig waarneembaar, wanneer de christen-democraten hun entree maken in het politieke spectrum. Dan zijn de conflicten tussen liberalen en katholieken al grotendeels beslecht en zij hebben plaatsgemaakt voor het probleem dat tot ver voorbij de eeuwwisseling de katholieke gemoederen zal blijven beroeren en verdelen: de sociale kwestie.

Ergens in de jaren tachtig moet dus een breuklijn liggen; in de loop van dit decennium vond in katholieke kring een ideologisch aanpassingsproces plaats. De pauselijke veroordeling van het ultramontanisme in 1881 en de politieke fusie van liberaal-katholieken en ultramontanen in 1884 zijn daarbij ongetwijfeld belangrijke momenten. De in sociaal opzicht veranderende visie op de maatschappij is goed zichtbaar in het overgangsverschijnsel van het paternalistisch-caritatieve corporatisme, het katholieke wapen in de strijd tegen het oprukkend syndicalisme. De anachronistische constructie van sociaal gemengde bonden moest het afleggen tegen de onder in-

(28) Zie noot 18.

vloed van de industrialisering al ver voortgeschreden beroependifferentiatie, en onvermijdelijk evolueren de corporatisten in de jaren negentig naar moderne belangenorganisaties. Veel meer dan in de liberaal-katholieke twist lijkt de verzuiling te wortelen in de sociale problematiek zoals die zich vanaf de tweede helft van de jaren tachtig ontwikkelde.

Nauw hierbij aansluitend is de traditionele visie op de katholieke arbeidersbeweging als een in hoofdzaak reactief verschijnsel. Ook in het door E. Witte en J. Craeybeckx geschreven handboek *Politieke Geschiedenis van België sinds 1830* wordt de doorbraak van de christen-democratie op de klassieke wijze beschreven als een gevolg van de katholieke angst voor socialisme en ontkerstening: "De staking van 1886 en de verdere socialistische strijd hadden de progressieve katholieken ervan overtuigd dat de sociale non-interventiepolitiek vanwege de katholieke overheid en regering niet langer houdbaar was en dat de georganiseerde paternalistische liefdadigheid op godsdienstige grondslag niet langer toereikend was. Wilde de Kerk de gewijzigde maatschappij blijven domineren, dan diende er naar adequatere middelen uitgekeken te worden. Een christelijke arbeidersbeweging werd (...) een noodzaak" (29).

Ook Witte geeft echter in het door haar geschreven deel geen nadere omschrijving van het verzuilingsbegrip en evenmin wordt duidelijk, wanneer de verzuiling nu eigenlijk begint. In haar verklaring voor de verzuiling lijkt ze anti-liberalisme en anti-socialisme als oorzakelijke factoren te willen combineren. Ze spreekt zowel van een "vrees voor een eventuele terugkeer van antiklerikale regeringen", als van "angst om in een tijd van voortschrijdende rationalisering en ontkerstening gelovigen en politieke aanhangers te verliezen" (30). Wat opvalt is, ondanks de aandacht voor het ontkersteningsmotief, de sterk machtspolitieke benadering van de katholieke verzuiling. Het gaat in de politiek essentieel om macht, zo schrijven de auteurs in hun inleiding (31), maar de lezer krijgt de indruk, dat het daar bij de katholieke zuilorganisaties ook om te doen was. Zij waren immers volgens Witte "de kanalen waarlangs de katholieke politieke macht bestendig en uitgebreid werd, mede dankzij de verhoogde electorale activiteit van de clerus, die meer dan ooit het middelpunt van de politieke actie was" (32).

(29) E. WITTE en J. CRAEYBECKX, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie*, Antwerpen, 1981, p. 122.

(30) *Ibidem*, p. 142.

(31) *Ibidem*, p. X.

(32) *Ibidem*, pp. 142-143.

In de bijdrage van Art aan de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) vinden we het machtspolitieke motief nog meer uitgesproken : sinds 1830 kwam het er voor de kerk op aan zich aan te passen aan de "nieuwe mechanismen van machtsverwerving en machtsbehoud" (33), die de invoering van het kiesrecht meegebracht had. Niet langer meer ligt de macht bij een monarch; het is nu een groep kiezers die, door het parlement te kiezen, macht uitoefent. Globaal volgt Art hier dezelfde redenering als in zijn reeds eerder ter sprake gekomen artikel in het *BTNG*-verzuilingsnummer; de Vincentiusgenootschappen uit de jaren veertig en vijftig hadden vooral ten doel om de dunne toplaat aan de kerk te binden; het tweede organisatorische initiatief, de oprichting van de verenigingen van de H. Franciskus Xaverius en de Congregatie van de H. Maagd, vond plaats ter gelegenheid van de censusverlaging van 1871 en mobiliseerde de kleine burgerij; tenslotte is de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 de aanleiding voor de uitbouw van de katholieke sociale werken en daarmee was ook het vangnet voor de arbeiders en boeren gereed.

Twee bezwaren kan men hier naar voren brengen. Het eerste is van definitoische aard. Door de verzuiling te koppelen aan de geleidelijke uitbreiding van het aantal sociale groepen, dat deelneemt aan het politieke besluitvormingsproces, projecteert Art, evenals Van Isacker, de verzuiling wel erg ver terug. Het verzuilingsbegrip wordt daardoor definitoisch onzuiver : immers, organisaties als de Vincentiusgenootschappen en de Xaverianen kunnen met hun religieus-caritatieve karakter moeilijk als verzuild beschouwd worden; zij behoren tot de kerkelijke *inner-circle*. Een tweede punt van kritiek is dat Art's benadering sterk aanleunt tegen de Steiningerhypothese. Deze Duitse politoloog publiceerde in 1975 een studie, waarin hij de verzuiling in Nederland en in Oostenrijk met elkaar vergeleek (34). De centrale gedachte van *Polarisierung und Integration* was dat de verzuiling het resultaat was van politieke mobiliseringsprocessen. De auteur ontkende categorisch de mogelijkheid van een pastoraal motief achter de verzuiling (35), en ofschoon Art er blijk

(33) J. ART, "Kerk en religie 1844-1914", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XII Nederland en België 1840-1914, eerste helft, Haarlem, 1977, p. 169.

(34) R. STEININGER, *op.cit.*

(35) "Kann man ernsthaft annehmen, dass die Versäulung, die das gesamte gesellschaftliche und staatliche Leben affiziert und neu strukturiert, ein Ergebnis reaktionärer seelsorgerischer Bemühungen ist?" (*Ibidem*, p. 245).

van geeft hier wel degelijk oog voor te hebben (36), doemt uit zijn verhaal onwillekeurig toch het beeld van de clerus als "electorale agent" op (de term is overigens van Witte (37)).

Stelt men in plaats van de kiesrechtelijke ontwikkeling de pastorale problematiek centraal, dan wordt de periode 1880-1900 cruciaal : industrialisering, migratie, verstedelijking, de ineenstorting van pastorale kaders, waardoor de secularisering een echt *numerieke* dimensie krijgt in de vorm van een massale geloofsafval; sociale pressiegroepen van arbeiders en boeren, en, zij het voorlopig nog in mindere mate, vrouwen, dreigen zich in de strijd voor hun belangen volledig buiten de kerkelijke invloedssfeer om te ontwikkelen. Zo gezien is de betekenis van de kiesrechtverruiming vooral een afgeleide; zij *ontleent* haar belang aan de diep ingrijpende socio-economische transformatie van de maatschappij.

3. ENKELE KERKHISTORISCHE STUDIES

De synthese die Art in de *AGN* geeft lijkt vooral toepasselijk op het optreden van de kerk in het bisdom Gent, dat hij op minutieuze wijze beschreven heeft in het in 1977 verschenen werk *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*. Met deze studie heeft Art als één van de eersten zijn sporen gezet in het in België nog vrijwel volledig onbetreden veld van historisch-godsdienssociologisch onderzoek (38). Art draagt een grote hoeveelheid kwantitatieve gegevens aan over onderwerpen als recruiting, samenstelling en vorming van het kerkpersoneel, de afmetingen van de uitbouw van het kerkinstituut en de voorwaarden hiervoor, alsook over de kerkelijke bedrijvigheid in de sectoren van onderwijs, verenigingsleven en predicatie. Vooral het laatste hoofdstuk, getiteld "Het Verenigingsleven", is van belang voor de verzuilings-

(36) J. ART, "Kerk en religie...", p. 177.

(37) E. WITTE, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848*, Brussel, 1973, deel I Revolutionairen versus contra-revolutionairen, p. 169.

(38) J. ART, *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Kortrijk-Heule, 1977. Slechts enkele andere, min of meer vergelijkbare studies waren voordien verschenen. Men zie vooral L. DE ST. MOULIN, "Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830", *Annuaire d'Histoire Liégeoise*, X, 1967, pp. 33-121, en W. ROMBAUTS, *Het paasverzuim in het bisdom Brugge (1840-1911)*, Louvain-Paris, 1971. Voor verdere literatuur zij verwezen naar het werk van Art.

problematiek en lijkt een adstructie van Art's theorie. Het duurde tot 1893 — het jaar van de grondwetsherziening en de introductie van het meervoudig algemeen stemrecht — voordat de Gentse bisschop Stillemans zijn lagere clerus aanspoorde zich in te zetten voor de oprichting van werkmansgilden in de nijverheidscentra samen met ziekenbeurzen, spaarkassen en eventueel boerenbonden. "Het waarom hiervan is duidelijk", schrijft Art, "Het is op de eerste plaats de angst voor een socialistische verkiezingsoverwinning, welke de medewerking van een sinds 1884 bereidwillige regering zou bemoeilijken, die de bisschop ertoe zal aanzetten zijn clerus aan te sporen zich ditmaal voor de morele en materiële welvaart van zijn parochianen in te zetten" (39).

Dat neemt evenwel niet weg dat de lagere clerus — zoals Art overigens zelf toegeeft (40) — al eerder actief was, namelijk sedert de dood in 1886 van bisschop Bracq, een conservatieve asceet met een "enigszins wereldvreemd kerkbeleid inzake verenigingsleven" (41). Het is ook niet onlogisch dat organisatorische initiatieven eerder van de lagere clerus dan van de bisschoppen te verwachten zijn, omdat het juist "les petits vicaires" waren, die dagelijks geconfronteerd werden met het verwoestend effect dat de migratie, de verpaupering, de groei van de stedelijke agglomeraties, kortom al die begeleidingsverschijnselen van het industrialiseringsproces, op het geloofsleven van hun parochianen hadden. Daarbij komt dat op meer nationaal niveau vóór 1893 al enkele belangrijke organisatorische initiatieven genomen waren : de Belgische Boerenbond dateert van 1890 en de Belgische Volksbond van '91.

Bijzonder scherp treft Art overigens een voor de verzuiling bij uitstek kenmerkende trek, namelijk de monopolisering van de sociale contactvorming : "Vandaar het kerkelijke verzet tegen iedere niet-clericale verenigingsvorm, of het nu ging om een duivenbond, een rederijderskamer of een gewoon dorpscafé. Het monopolie van de sociale contactvorming diende in handen van de clerus te blijven, zodat ieder die zich niet bij de kerkelijke vereniging aansloot sociaal marginaal werd" (42). Hieruit blijkt trouwens dat het kennelijk om heel wat meer gng dan electorale mobilisering. De latere ontzuiling ligt volgens Art besloten in dit verlangen de hele maatschappij te willen absorberen. Zo geraken immers, ongemerkt, ook de seculari-

(39) J. ART, *Kerkelijke structuur...*, p. 319.

(40) *Ibidem*, p. 346.

(41) *Ibidem*, t.a.p.

(42) *Ibidem*, p. 348.

satiekiemen binnen (43). Dat lijkt een juiste gevolgtrekking. Anders geformuleerd zou men kunnen zeggen dat de oorzaak van de verzuiling tenslotte ook de oorzaak van de ontzuiling wordt : de spanning tussen religieuze en profane functies.

Meer nog dan het reeds genoemde werk is Art's twee jaar later verschenen *Herders en Parochianen* (44) een ware "Fundgrube" voor verzuilingsonderzoek en men zou wensen dat er soortgelijke studies voor over alle bisdommen bestonden. Met behulp van bronnenmateriaal, dat over talrijke verschillende archieven verspreid is, heeft de auteur kerkelijkheidsgegevens zoals paas- en mispraktijk, kerkelijke begrafenissen, misbruiken en dergelijke verzameld. Daaruit blijkt opnieuw welk een diepe cesuur de jaren tachtig vormen. In overeenstemming met eerdere onderzoeksresultaten van W. Rombauts en L. de St. Moulin voor respectievelijk het bisdom Brugge en de industriestad Seraing (45) constateert de auteur, dat het paasverzuim na de schoolstrijd onder invloed van de socialistische beweging en de groeiende migratie zich definitief doorzet en dieptepunten bereikt rond het eerste decennium van deze eeuw (46). Het "socialisme" en de "exodus ruricularum", het worden de belangrijkste problemen, waarmee de clerus in de periode 1884-1914 zal worstelen. Het laatstgenoemde vraagstuk, dat van de landvlucht, werd behalve door de landbouwcrisis in de jaren 1880-1895 vooral aangemoedigd door de goedkope spoorabonnementen en de uitbreiding van het spoorwagennet. "De lange reizen, het contact met andere arbeiders en met de stad bracht bij de "Brusselaars" en andere buitenwerkers een mentale verandering teweeg die niet van aard was hun kerkelijkheidsgraad te versterken", merkt Art op (47) en dat riekt naar een understatement.

In een ideaaltypische vergelijking tussen het agrarische pre-industriële milieu en de industriële urbane omgeving constateert Art, dat de omstandigheden in het eerste geval ideaal waren voor de 19de eeuwse clerus, aangezien een scherpe kerkelijke controle mogelijk was, maar ook omdat "natuurlijke" motivaties zoals de afhankelijkheid van de natuurelementen en een relatieve bestaanszekerheid aanwezig waren. De geestelijkheid kon deze motivaties

(43) J. ART, *Kerkelijke structuur...*, pp. 348-349. Dezelfde gedachte heeft ART ook verwoord in zijn bijdrage aan het verzuilingsthemanummer van *B.T.N.G.*, XIII, 1982, 1, p. 15.

(44) J. ART, *Herders en Parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914*, Gent, 1979.

(45) W. ROMBAUTS, *op.cit.*, p. 136, DE ST. MOULIN geciteerd bij ROMBAUTS, t.a.p., noot 2.

(46) J. ART, *Herders en Parochianen...*, p. 67.

(47) *Ibidem*, p. 102.

ombuigen tot kerkelijkheid (48). De kerkgewoonte kan zich dus alleen handhaven voor zover de socio-economische en culturele context, waarbinnen zij plaatsvindt, onveranderd blijft. Zo beschouwd wordt iedere verandering een aanslag op een eeuwenoud en in hoge mate geperfectioneerd evenwicht tussen kerkstructuren en lokaal milieu, zo besluit Art (49). Het is dit veranderingsproces dat in de loop van de jaren tachtig een voor de tijdgenoten ongelofelijke acceleratie krijgt.

De beide hier besproken monografieën zijn voor het verzuilingsonderzoek daarom zo waardevol, omdat zij, met elkaar gecombineerd, ons een redelijk nauwkeurig beeld verschaffen van de wijze waarop de clerus in het Gentse bisdom geconfronteerd werd met het maatschappelijk moderniseringsproces en welke contrastrategieën — waarvan de verzuiling er tenslotte één is — dienaangaande ontwikkeld werden. De reconstructie van de 19de-eeuwse pastorale logica is, gezien de aard en de verspreidheid van het bronnenmateriaal, een moeizaam karwei, dat van de historicus veel geduld en taaie vasthoudendheid vraagt, maar, dat staat vast, de sleutel voor het historische probleem van de verzuiling ligt erin verborgen.

4. STUDIES VAN "ZUILSEGMENTEN"

4.1. Arbeidersbeweging

Wie de historiografie van de Belgische christelijke arbeidersbeweging overziet, moet tot de teleurstellende vaststelling komen, dat er sinds de nalatenschap van de onvermoeibare pater premonstratenzer S.H. Scholl (50) eigenlijk niet veel meer aan toegevoegd is. Vermeldenswaardig is de in 1980 verschenen synthese van de socioloog F. Lehouck, die onder de titel *Van apathie naar strijdbaarheid* een historisch overzicht schetst van de Belgische vakbeweging in het

(48) J. ART, *Herdens en Parochianen...*, p. 113.

(49) *Ibidem*, pp. 110-111.

(50) Enkele van zijn belangrijkste publicaties zijn : *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in het arrondissement Turnhout vóór 1900*, Turnhout, 1950; *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in het arrondissement Turnhout van 1900 tot 1918*, Turnhout, 1951; *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen (1875-1914)*, Brussel, 1953; en tenslotte het onder zijn redactie verschenen driedelige overzichtswerk *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, Brussel, 1963-1965.

tijdvak 1830-1914 (51). Bewust heeft de auteur geprobeerd de verzuiling in de syndicale historiografiete doorbreken en een geïntegreerde geschiedenis van de socialistische en de katholieke vakbeweging te presenteren. Zoals voor de hand ligt steunt dit overzichtswerk uitsluitend op reeds gepubliceerde studies. Nieuwe feiten kan men dus, gezien de aard van de documentatie, niet verwachten bij Lehouck, maar nieuwe visies of interpretaties zal men er ook niet in aantreffen. Het is een erg feitelijk-chronologisch relaas geworden, zonder veel ruimte voor analyse of synthese.

Een andere kritische kanttekening, die men bij deze studie kan plaatsen, is dat de gebruikte literatuur niet altijd even up to date is. Zo verbaast het dat de auteur geen gebruik heeft gemaakt van de bijdragen in deel XII en XIII van de nieuwe AGN (verschijningsdatum : 1977-'78), maar ook een toch al wat oudere, zij het vrij kritische studie van P. Joye en R. Lewin (52) zoekt men vergeefs zowel in de annotatie als in de bibliografie. Bij de beschrijving van het ontstaan van de Belgische Boerenbond in 1890 (53) hadden best de artikelen van J. Craeybeckx in *B.T.N.G.* (54) over de politieke strijd om de boeren genoemd mogen worden, en de bijdrage van D. Keymolen aan de nieuwe AGN (55) had als achtergrond goede diensten kunnen bewijzen bij de behandeling van het thema "Vrouwen en syndicalisme" (56), dat nu voornamelijk steunt op een publicatie over de Franse situatie.

Waar het gaat om het ontstaansmotief van de christelijke arbeidersbeweging lijkt Lehouck op het eerste gezicht de nadruk te willen leggen op het anti-socialisme : "Het moet gezegd door iedereen die zich met dit onderwerp inlaat, dat de antiklerikale plagerijen en drijverijen hun replek vonden in heel wat katholieke en kristen-demokratische verwezenlijkingen die het blijkbaar zonder het predikaat "antisocialistisch" niet stellen konden" (57). Daarvan geeft hij vele

(51) F. LEHOUCK, *Van apathie tot strijdbaarheid. Schets van een geschiedenis van de Belgische vakbeweging 1830-1914*, Brugge-Nijmegen, 1980.

(52) P. JOYE en R. LEWIN, *L'église et le mouvement ouvrier en Belgique*, Bruxelles, 1967.

(53) F. LEHOUCK, *op.cit.*, pp. 167-169.

(54) J. CRAEYBECKX, "De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren", *B.T.N.G.*, IV, 1973, pp. 191-230 en *B.T.N.G.*, V, 1974, pp. 181-225.

(55) D. KEYMOLEN, "Vrouwenemancipatie 1844-1914", *A.G.N.*, deel XIII Nederland en België 1840-1914, tweede helft, Haarlem, 1978, pp. 66-76.

(56) F. LEHOUCK, *op.cit.*, pp. 390-309.

(57) *Ibidem*, p. 374.

illustraties : de corporaties, gildes en vredes, die anti-socialistisch bedoeld waren; de arbeiderstehuizen of maisons ouvrières als tegenhangers van de socialistische maisons du peuple; de sprekers- en schrijversbonden en de christelijke volkspartijen als organen van anti-socialistische propaganda; de door het anti-socialisme geïnspireerde sociale congressen van Luik en Mechelen; de Anti-Socialistische Werkliedenbond van Gent. Men zou er nog het een en ander aan toe kunnen voegen zoals de verbruikscöoperaties, de arbeiderspers en de drankbestrijdingsorganisaties. Nog in 1907 kon men in het christendemocratische blad *De Gids* lezen : "Ziet men dan niet dat de werklieden zich vereenigen, toch moeten besluiten de handen in malkaar te leggen om misstanden te bevechten, verbeteringen te bedingen ? En voelt men dan niet dat brave en christene werklieden ten slotte bij den vijand hun heil zullen gaan zoeken, als zij van katholieke zijde geene ernstige pogingen zien tot opbeuring en verheffing ? Men sluit de ogen toch niet langer voor het licht ! Meer en meer wordt het bewaarheid dat het volk maar van het socialisme af te houden is door ernstige christene vakorganisatie" (58). Dergelijke oproepen waren meer regel dan uitzondering, en daarom doet Lehouck's voorstelling dat "de geërgerde kristelijke arbeiders (...) absoluut de degen van het antisocialisme (wilden) kruisen met die van het antiklerikalisme" wat naïef aan, evenals zijn opmerking "dat bij gelovige werklieden de emancipatiedrang voorzat" (59). Zo ontstaat het beeld van een spontane, door de arbeiders zelf gewenste syndicale verzuiling, hetgeen moeilijk te rijmen valt met het eerder door Lehouck geconstateerde alles overheersende beschermingsmotief van het anti-socialisme en de dominante en niet zelden initiërende rol van de geestelijkheid in de christelijke arbeidersbeweging.

Een werk dat wat periodisering betreft strikt genomen niet in dit overzicht thuishoort, maar het toch verdient even gesignaleerd te worden is de gelegenheidspublicatie *De kracht van een overtuiging*, uitgegeven in 1981 naar aanleiding van het 60-jarig bestaan van het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW) (60). De bundel, die onder redactie van de historicus E. Gerard verscheen, bevat een achttal artikelen van Leuvense onderzoekers over de periode 1921-1981. Twee bijlagen aan het einde van het boek verdienen hier nadere vermelding. In de eerste schetst L. Preneel in een tiental pagina's de

(58) *De Gids. Katholiek Sociaal Weekblad voor Vlaamsch-België. Orgaan der maatschappelijke werken van Limburg en van het arrondissement Brussel*, 10 februari 1907.

(59) F. LEHOUCK, *op.cit.*, pp. 375-376.

(60) E. GERARD (red.), *De Kracht van een Overtuiging. 60 jaar A.C.W. 1921-1981*, Zele, 1981.

historiografie van de christelijke arbeidersbeweging (61); de tweede is een notitie van de secretaris van het Leuvense Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC), J. De Maeyer, over de mogelijkheden, die deze in 1977 gestichte instelling biedt voor onderzoek naar de geschiedenis van de Belgische christelijke arbeidersbeweging (62). Het KADOC is natuurlijk een initiatief dat ook vanuit het belang van verzuilingsonderzoek alleen maar toegejuicht kan worden, omdat het verzamelen, systematiseren en ontsluiten van documentatiebestanden een *conditio sine qua non* is voor verdere research. Het al wat oudere Nederlandse zusterbedrijf, het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen, heeft daarvan al menig tastbaar bewijs geleverd (63).

4.2. Boerenorganisaties

De Belgische Boerenbond is wel beschreven als de stevigste pijler van de katholieke standenpartij (64), en de organisatie van de boeren eind vorige eeuw is dan ook een buitengewoon belangrijk deelonderwerp binnen het verzuilingsonderzoek. Gelukkig is de wetenschappelijke oogst hier wat rijker : de afgelopen tien jaar gaven een aantal publicaties te zien, dat weliswaar niet overvloedig in getal, maar kwalitatief zeker substantieel genoemd mag worden. In 1973 en 1974 verscheen van de hand van J. Craeybeckx een tweetal artikelen in *B.T.N.G.* over de politieke strijd om de boeren tijdens de jaren negentig (65), en in 1978 gaf hij hiervan een synthese in een bijdrage aan de *AGN* (66). In 1979 publiceerde, eveneens in *B.T.N.G.*, de historica L. van Molle een voorstudie van haar omvangrijke doctorale

(61) L. PRENEEL, "De historiografie van de christelijke arbeidersbeweging", in : E. GERARD, *op.cit.*, pp. 301-315.

(62) "Het KADOC en de bronnen voor de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging", *Ibidem*, pp. 317-327.

(63) Men zie de sedert 1971 verschijnende Jaarboeken van het Katholiek Documentatie Centrum, maar bijvoorbeeld ook een recent verschenen bronnenpublicatie als die van J. ROES, *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland. Toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns 1887-1901*, Baarn, 1982.

(64) J. CRAEYBECKX, "Boeren 1894-1914", *A.G.N.*, deel XIII Nederland en België 1840-1914, tweede helft, Haarlem, 1978, p. 290.

(65) J. CRAEYBECKX, "Agrarische depressie...", *B.T.N.G.*, IV, 1973, pp. 191-230 en *B.T.N.G.*, V, 1974, pp. 181-225.

(66) J. CRAEYBECKX, "Boeren...", pp. 286-293.

verhandeling (67), die in 1982 het licht zag en zich concentreert op het katholieke landbouwbeleid in de jaren 1884-1914 (68). Ook voor de toekomst lijkt enig optimisme gerechtvaardigd, omdat Van Molle's studie de aanzet heeft gevormd voor een breder, interdisciplinair opgezet onderzoek naar structuurveranderingen van landbouw en platteland gedurende de periode 1880-1980, en dat in het voorjaar van 1982 aan de Katholieke Universiteit van Leuven van start is gegaan.

Er zijn, wanneer men de organisatie van de arbeiders in confessioneel verband vergelijkt met die van de boeren, enkele opmerkelijke verschillen vast te stellen. Wellicht is het belangrijkste onderscheid gelegen in het in hoge mate *preventieve* karakter van het verzuilingsproces op het platteland. Alhoewel Craeybeckx op overtuigende wijze het katholieke schrikbeeld van een socialistische opmars op het platteland heeft geschilderd (69) — dat was trouwens al bekend uit het oude standaardwerk van A. Varzim (70) — heeft de BWP-agitatie niet tot noemenswaardige resultaten geleid, noch organisatorisch, noch electoraal. Nu is de verovering van de boerenstand in het algemeen niet het meest probleemloze hoofdstuk uit de geschiedenis van het socialisme, en het echec van de BWP op het platteland is zeker voor een groot deel aan de ideologische handicap van het collectivisme toe te schrijven. Het is niettemin opvallend hoe snel men aan katholieke zijde gereageerd heeft op de bedreiging en er blijk van gaf de lessen te kunnen trekken uit de verloren slag om het stedelijke proletariaat. Binnen enkele jaren stond de "boerenzuil" overeind, compleet met het hele moderne instrumentarium van coöperatieven, verzekeringen en raiffeisenkassen.

Daarmee komen we aan een tweede verschil ten opzichte van de christelijke arbeidersbeweging, namelijk het sterk corporatieve karakter van de boerenbeweging. In de gilden van de Belgische Boerenbond heerste de door de corporatisten zo verheerlijkte standensolidariteit tussen pachters en grondbezitters. Wie in de verzuiling vooral een kerkelijke aanpassing aan sociale differentiatie ziet en daarom het godsdienstig legitimeren van profane functies als ken-

(67) L. VAN MOLLE, "De Belgische katholieke landbouwpolitiek voor de Eerste Wereldoorlog", *B.T.N.G.*, X, 1979, pp. 417-459.

(68) L. VAN MOLLE, *De Belgische katholieken en de landbouw. Agrarische politiek en beroepsverenigingen, 1884-1914*, 2 delen, onuitgegeven doctorale verhandeling Katholieke Universiteit Leuven, 1982.

(69) J. CRAEYBECKX, "Agrarische depressie...", *B.T.N.G.*, V, 1974, pp. 206-207.

(70) A. VARZIM, *Le Boerenbond Belge. L'oeuvre du relèvement et de la grandeur de la classe agricole d'un pays*, Paris, 1934, pp. 12-14.

merkend benadrukt, zal het succes van de corporatief-paternalistische formule, die toch het product is van een religieus-caritatieve denktrant, verbazen. Een deel van de verklaring ligt ongetwijfeld in het op het platteland minder ver voortgeschreden structurele proces van beroependifferentiatie. Aan de andere kant moet men het reactionaire karakter van een organisatie als de Belgische Boerenbond niet overdrijven. Het succes was uitgebleven, wanneer de Boerenbond niet zo "schitterend aangepast aan de reële behoeften van de door de depressie getroffen kleine boerenstand" (71) was geweest. De Boerenbond voorzag in goedkope kredietverlening, richtte coöperatieve melkerijen en maalterijen op, organiseerde de gemeenschappelijke aankoop van mest, veevoeder en zaden, verzekerde tegen de sterfte van vee, tegen brand, hagel, etc., en gaf een goedkoop en begrijpelijk maandblad uit, half gewijd aan technisch-agrarische kwesties en half aan godsdienstige en politieke problemen. Als ergens de voor de verzuiling zo typerende "synthese van geest en stof" goed zichtbaar is, dan is het wel bij de Boerenbond. Misschien verdient het moderne instrumentarium van de "boerenzuil" daarom wel meer nadruk dan haar corporatieve grondgedachte.

Naast deze verschillen ten opzichte van de organisatorische encadrering der katholieke arbeiders is een ander aspect van de boerenbeweging interessant vanuit de verzuilingsproblematiek, namelijk het verspreidingspatroon. Alhoewel de invalshoek van Van Molle's proefschrift sterk politiek is — het gaat haar om een reconstructie en analyse van het complex van krachten dat betrokken was bij de vormgeving van de katholieke landbouwpolitiek — schenkt zij in het tweede deel van haar verhandeling ook uitvoerig aandacht aan de wordingsgeschiedenis van een belangrijke factor in dat krachtenveld, te weten : de agrarische beroepsverenigingen. Daarbij komt zij tot enkele interessante observaties. Binnen het ontwikkelingsstramien van de boerenbonden zijn volgens Van Molle drie factoren van doorslaggevend gewicht : de houding van de kerk, de politieke verhoudingen en de sociaal-economische situatie. Terzake van het eerste punt stelt zij vast dat de vorming van boerenbonden recht evenredig is aan de houding van de betreffende bisschop; in de bisdommen met de meest positief ingestelde primaat ontwikkelden de boerenorganisaties zich het voorspoedigst. Wat de politieke verhoudingen aangaat : Van Molle wijst erop dat de boeren later verenigd werden in gebieden, waar de katholieken een politiek overwicht bezaten, dan in regio's waar ze moesten strijden om de macht. Over de sociaal-economische factor merkt zij tenslotte op dat de meest homogene

(71) J. CRAEYBECKX, "Agrarische depressie...", *B.T.N.G.*, IV, 1973, p. 214.

agrarische provincies het laatste aan de beurt waren in het verzui-
lingsproces onder de boeren (72).

Om dit laatste meteen met een voorbeeld te illustreren : in West-
Vlaanderen was bijna de helft van de actieve beroepsbevolking in de
primaire sector werkzaam. De ambachtelijke textielindustrie was er
vervallen en nieuwe industrieën kwamen er niet tot ontwikkeling.
Boerenorganisaties geraakten er niet of nauwelijks van de grond.
Overigens lag dat niet alleen aan de structurele factor van de verde-
ling van de beroepsbevolking, maar evenzeer aan de conservatieve
houding van de Brugse bisschop Faict en aan zijn zo mogelijk nog
behoudender opvolger Waffelaert. Van beide primaten gingen geen
impulsen uit tot het oprichten van landbouwverenigingen (73).

Daarentegen ontwikkelde de Boerenbond zich in de provincies
waar het aantal boeren ten opzichte van de totale actieve beroeps-
bevolking het kleinst geworden was : Brabant en Antwerpen. Bra-
bant kende industrieën als de voedingsnijverheid, de textiel en de
drukkerijen, en Brussel was uitgegroeid tot het dienstencentrum van
België. Ook in Antwerpen vertoonden de secundaire en de tertiaire
sector een flinke expansie (74) . Het grote belang van de migratie kan
goed gedemonstreerd worden aan de hand van de provincie Limburg,
die weliswaar een voor de helft in de landbouw actieve beroepsbe-
volking had, maar waar vele inwoners van de grenskantons met Luik
naar het Luikse steenkoolbekken pendelden, zodat de agrarische
bevolking er regelmatig werd geconfronteerd met het liberale en so-
cialistische arbeidersmilieu. Onnodig te zeggen dat de Boerenbond
zich er snel verspreidde (75). In het algemeen kan opgemerkt wor-
den dat Van Molle's conclusies nog eens het verband tussen het
ontstaan van de verzuiling en het maatschappelijk moderniserings-
proces onderstrepen.

4.3. Politieke partijvorming

Wat de ontstaansgeschiedenis van de katholieke partij betreft,
ook hier valt, evenals bij de arbeidersbeweging, weinig nieuws te

(72) L. VAN MOLLE, *op.cit.*, deel II De katholieke landbouwpolitiek 1884-
1914, volum 1 1884-1894, p. 282.

(73)
1914, volume 1 1884-1894, p. 282.

(73) *Ibidem.* p. 283.

(74) *Ibidem.* p. 284.

(75) *Ibidem.* p. 283.

signaleren sinds de werken van A. Simon en K. Van Isacker (76). In 1973 verscheen de niet erg diepgaande studie *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas* van J. Beaufays (77), maar daarin wordt gefocust op de periode na de Eerste Wereldoorlog. Dan is de roerige episode, waarin christen-democraten en katholieke conservatieven elkaar de macht betwistten — een bijna dialectisch aandoend proces, waaruit de Katholieke Unie van 1921 resulteerde — al grotendeels voorbij. Ook de bronnenuitgave, die E. Gerard in 1981 verzorgde, neemt de geboortedatum van de Unie als vertrekpunt (78). De documenten, afkomstig uit archieven van het ACW, de Boerenbond en van de Katholieke Unie zelf, hebben betrekking op de touwtrekkerij rond de totstandkoming van de Unie en op haar reorganisatie in 1932. Wel beschrijft de auteur in een tiental pagina's de voorgeschiedenis, maar meer dan een ruwe schets kan dat natuurlijk ook niet zijn. Chronologisch interessanter, maar inhoudelijk niet verrassend zijn de bijdragen van de Leuvense historicus L. Wils aan deel XIII van de nieuwe *AGN*, waarin hij op overzichtelijke wijze de hoofdlijnen in de Belgische politieke ontwikkeling van 1870 tot aan de Eerste Wereldoorlog aangeeft (79).

Toch geeft de verzuilingstheorievorming aanleiding tot probleemgericht historisch onderzoek met name rond het begin van de katholieke partijgeschiedenis, dat meestal in 1884 gesitueerd wordt, wanneer na de door de katholieken gewonnen verkiezingen de conservatief C. Woeste voorzitter wordt van wat in de literatuur als een confessionele partij beschouwd wordt. Vooral sinds de reeds genoemde Steininger (80) het primaat voor de politieke partij in het verzuilingsproces heeft opgeëist is er alle reden om die datum nog eens kritisch onder de loep te nemen. Twee vragen zouden daarbij als leidraad kunnen dienen, namelijk in hoeverre men in 1884 kan spreken van een politieke partij, en, in de tweede plaats, hoe confessioneel Woeste's Federatie van Katholieke Kringen en Conservatieve

(76) Men zie van A. SIMON o.a. : *Catholicisme et politique. Documents inédits (1832-1909)*. Wetteren, 1955, en *Le Parti Catholique Belge, 1830-1945*, Bruxelles, 1958. Van K. VAN ISACKER : *Werkelijk en wettelijk land. De katholieke opinie tegenover de rechterzijde 1863-1884*, Antwerpen, 1955.

(77) J. BEAUFAYS, *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas 1918-1958*, Bruxelles, 1973.

(78) E. GERARD, *Documenten over de katholieke partiïorganisatie in België (1920-1922, 1931-1933)*, Louvain-Paris, 1981.

(79) L. WILS, "De politieke ontwikkeling in België 1870-1894", *A.G.N.*, deel XIII Nederland en België 1840-1914, tweede helft, Haarlem, 1978, pp. 165-206, en in hetzelfde deel "De politieke ontwikkeling in België 1894-1914", pp. 395-429.

(80) Zie noot 1.

Verenigingen eigenlijk was. Over beide problemen zijn tot dusver in de literatuur slechts enkele terloopse opmerkingen gemaakt. Inzake het eerste punt schrijft Gerard in zijn inleiding op de genoemde documentenuitgave, dat voor 1914 niet van een katholieke partij in de moderne zin van het woord gesproken kan worden, dat wil zeggen een unitaire partij-organisatie met een erkende voorzitter en een dwingend gezag over de plaatselijke afdelingen en de parlamentsfractie. "Op nationaal vlak rivaliseerden de Federatie van Kringen en de Volksbond en tussen beide was er geen bestendig contactorgaan; plaatselijk waren soms drie of vier groepen bij het politieke spel betrokken", aldus Gerard (81), die ten tijde van de volgens algemeen en enkelvoudig kiesrecht gehouden verkiezingen zelfs een toestand van anarchie constateert in de katholieke politieke gelederen: "Er was geen enkele centrale instantie, geen centraal programma" (82).

Gaan we wat verder terug in de tijd, dan kunnen we bij Wils lezen dat de in 1871 opgerichte Federatie van Conservatieve Verenigingen, een overkoepeling van plaatselijke kiesverenigingen, "niets om het lijf" had. De Bond van Katholieke Kringen, waarin de Federatie in 1878 oploste, beschrijft Wils als "ontspanningsgezelschappen", waar de meeste politici zich nog minder thuisgevoeld zullen hebben. In 1883 zijn er bij de Federatie van Katholieke Kringen en Conservatieve Verenigingen nog slechts vijf arrondissementele kiesverenigingen aangesloten bij een aantal van 98 kringen (83). Dit weinig indrukwekkende geheel wist Woeste, nadat hij in 1884 Beernaert was opgevolgd als voorzitter, om te smeden in — en Wils kiest zijn woorden hier voorzichtig — "iets van wat op een nationale partij-organisatie geleek, met het doel om samen met de pers een tegenwicht te vormen tegen de eenzijdige persie van de koning en de regering en op de katholieke parlamentsfracties" (84).

Bij het beschouwen van de tweede vraag, die naar het confessionele karakter van de Federatie in 1884, mag niet vergeten worden dat, ondanks de politieke fusie van de liberaal-katholieken met de ultramontaanse minderheid in 1884, eerstgenoemden nog altijd een overwegende positie innamen in de politiek en zeker tot 1914 als groep herkenbaar bleven. Deze vertegenwoordigers van "het wettelijke land" leken zich veel meer te oriënteren op een confessieloos conservatisme. Van Isacker schreef over deze liberaal-katholieke

(81) E. GERARD, *Documenten...*, p. 12.

(82) *Ibidem*, p. 27.

(83) L. WILS, "Politieke ontwikkeling 1870-1894", pp. 176-177.

(84) *Ibidem*, p. 194.

burgerij : “Zij waakt angstvallig over het behoud van het burgerlijk monopolie in het politieke leven, dat zij individualistisch en, alles te samen, laïcistisch opvat” (85). Wel is er vanaf de tweede helft van de jaren tachtig tot aan de Eerste Wereldoorlog een confessionaliserings-tendens zichtbaar. Beaufays kenschetst de politieke ontwikkeling in het katholieke kamp met de woorden : “De “conservateur” avant 1884 le parti devient “catholique”” (86). Men kan zich evenwel de vraag stellen of de beslissende impulsen van die confessionaliserings-tendens niet veel meer voortvloeiden uit het al eerder gesignaleerde proces van socio-economische transformatie dan uit de liberaal-katholieke twist om het onderwijs, waarvan de Federatie in 1884 het resultaat was.

Nog een enkele opmerking tenslotte vanuit een comparatief perspectief. Wanneer men de verzuiling onder de Belgische katholieken vergelijkt met de Oostenrijkse situatie, waar zich gedurende de laatste decennia van de 19de eeuw eveneens een katholiek verzuilingsproces voltrekt, dan springt toch een belangrijk verschil tussen beide landen in het oog. Het conflict tussen kerk en liberalisme om met name het onderwijs — in Duitstalige landen in het algemeen met de term “Kulturkampf” aangeduid — speelt zich in Oostenrijk eerder af dan in België, namelijk eind jaren zestig, begin jaren zeventig van de 19de eeuw. Aan katholieke zijde leidt de liberale aanval op het onderwijs tot politieke actie van de aristocratie en de hoge geestelijkheid. De verdediging van het katholieke onderwijs maskeert echter vooral het klassebelang van deze geprivilegeerde groepen, en zij gebruiken de bedreigde positie van de kerk als mobilisatie- en agitatiemiddel. Deze politieke beweging, die het nooit tot een massale basis zal brengen, desintegreert langzaam gedurende de jaren zeventig, en de verzuiling krijgt pas gestalte dankzij de christelijk-sociale beweging, die eind jaren tachtig in het teken van de sociale problematiek geboren wordt. Door de tijdsruimte is de breuklijn tussen de Kulturkampf en de latere industrialiseringsproblematiek goed zichtbaar (87). In België daarentegen zit de schoolstrijd als het ware “aan-geplakt” tegen het sociale vraagstuk, en dat vertekent misschien het ontstaansbeeld van de katholieke verzuiling.

Hans Righart, Katholieke Universiteit Nijmegen,
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Erasmusplein 1 (kamer 13-14)
6500 HD Nijmegen - Nederland

(85) K. VAN ISACKER, *Werkelijk en wettelijk land...*, p. 290.

(86) J. BEAUFAYS, *op.cit.*, p. 60.

(87) Zie mijn opstel “Das Entstehen der katholischen Versäulung in Osterreich, 1887-1907”, *Zeitgeschichte*, XI, 1983, pp. 69-87.